

**XX ƏSRİN 20-Cİ İLLƏRƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ
DİLİNDƏ ALINMALAR****F.Q.KƏRİMLİ***

Mütəxəssislərin bir-birindən fərqlənməyən ümumi qənaətinə görə 20-ci illər Azərbaycan ədəbi dilinin mənzərəsi onun XX əsrin ilk onilliklərindəki mənzərəsindən o qədər də əsaslı şəkildə fərqlənmir. XX əsrin ilk onillikləri isə xalqımızın tarixinə milli-mənəvi intibah dövrü kimi daxil olduğu üçün milli ədəbi dilin inkişafında da ciddi yeniləşmələr, mübarizələr, ziddiyyətli istiqamətlərin çulğalaşması dövrü idi. Nəhayət, 1918-20-ci illərdə Şərqdə ilk parlamentli respublikanın – Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin yaranması Azərbaycan dilinin dövlət dili elan olunması ilə nəticələndi.

Azərbaycanın şimalında və cənubunda ədəbi dil hələ XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq məlum tarixi səbəblər üzündən müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edirdi. 20-ci illər Azərbaycan ədəbi dili deyərəkən biz, Şimali Azərbaycan ədəbi dilini nəzərdə tuturuq və milli dilimizin həmin mərhələsindəki alınmalar, onlardan istifadə hesabına dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi yolları, alınmaların istifadəsinə münasibət məsələlərini qısaca nəzərdən keçirək.

Hər bir dilin tarixi o dildə danışanların tarixindən, onun həyatında baş verən ictimai-siyasi, mədəni proseslərdən ayrı mövcud olmur. Belə ki, hadisələr, xüsusən alınmalardan istifadə, onların dilə daxil olması, vətəndaşlıq hüququ qazanması məsələlərinə bilavasitə təsir göstərir, bu mənada 20-ci illər ədəbi dili də istisna deyil.

Bu dövrdə bəzi alınmaların lüğət tərkibinə daxil olması, bəzilərinin köhnəlib sıradan çıxması, lüğət tərkibindəki dəyişikliklər ictimai-siyasi həyatda baş verən hadisələrin ciddi təsiri altında inkişaf edirdi. Ədəbi dil üslublar sistemidir və ədəbi dilin səviyyəsini göstərmək üçün bədii dil faktlarına, dövrü mətbuatın dilinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Bütün dövrlərdə olduğu kimi, 20-ci illərdə də alınmalardan geniş istifadə edilirdi. Sadəcə olaraq, bəzi alınmaların «çəkisi» azalır, digərlərinin «çəkisi» isə artırdı. Bütün bunlar isə ictimai-siyasi həyatda baş verən ciddi dəyişikliklərin nəticəsi idi. Bu dövrdə ədəbi dilin üslubları sistemində pərakəndəlik əsas xüsusiyyət kimi

* Kərimli Firəngiz Qabil qızı – BDU-nun Türkologiya kafedrasının müəllimi.

nəzəri cəlb edir. Ədəbiyyatın ayrı-ayrı istiqamətlərinə, cərəyanlarına mənsub olan sənətkarlar alınmalardan müxtəlif cür – öz təhsilinə, meylinə, ədəbi zövqünə müvafiq şəkildə istifadə edirdilər. Bu pərakəndəlik 20-ci illərə əsrin ilk onilliklərindən miras kimi keçmişdi. Bu həm də onunla izah olunurdu ki, həmin dövrdə kommunist rejimi hakimiyyətə gəlsə də, onların 70 illik hakimiyyəti mədəniyyətin, incəsənətin bütün sahələri üzərində diktatura dövrü olsa da, bu ideologiya dil üzərində öz təzyiqini 30-cu illərin başlanğıcına saxlamışdı. Hələ bədii ədəbiyyatın dili üzərində açıq-aşkar ideoloji təzyiq duyulmurdu, ədiblər öz əsərlərində istədikləri söz və tərkibləri işlədir – buna hələlik ancaq bədii ədəbiyyat məsələsi kimi baxılırdı.

Alınmalardan yerli-yersiz istifadə edilməsi əsrin əvvəllərində əksər ziyalılar tərəfindən ciddi tənqid atəşinə tutulmuş, bu tənqidlər C.Məmmədquluzadənin əsərlərində, «Molla Nəsrəddin» jurnalının səhifələrində özünün ümumiləşmiş ifadəsini tapmışdır. Bununla yanaşı 20-ci illərdə alınanların necə olursa-olsun Azərbaycan sözləri ilə əvəz edilməsi meyli açıq-aşkar müşahidə edilir. Lüğətlərdə geniş yer tutan belə uğursuz quraşdırmalar, söz yaratmalar haqlı olaraq ziyalıların tənqid hədəfinə çevrilirdi. Çünki alınmalar həmişə dilin lüğət tərkibini zənginləşdirmək yollarından biri olmuşdur və süni sözlər yaratmaqla onlardan imtina etmək heç vaxt müsbət nəticə vermir.

Bəhs etdiyimiz dövrdə dilçilər tərəfindən quraşdırılan toplay – atmosfer, təslıq – xəritə, yərbilik – coğrafiya, yulduzbilik – astronomiya, subilik – hidronomiya, daşbılık – genetografiya və s. tipli bu gün artıq lüğət tərkibindən çıxmış sözlər bu qənaəti bir daha təsdiqləyir.

Ə.Şıxlınskinin tərtib etdiyi «Qısa döyüş sözlüyü»ndə rus dilindən alınan sözlərin ciddi-cəhdlə türk mənşəli sözlərlə əvəzlənməsi meyli aydın görünür. Qısa ön sözündə yazılmış «xarici dillərdən alınan sözlərin əvəzinə mümkün qədər türk sözlərinin işlədilməsi» prinsipi lüğətin başlıca tərtib prinsipini təşkil edir. Barometr – hava ölçən, aviasiya – uçuşluq, barrikada – daldalıq, adyutant – yavər, baryer-doqqaz, batalyon – tabor və s. onlarla belə sözlər sonralar dilimizdə əslində olduğu kimi, kəlkə yolu ilə alınaraq “vətəndaşlıq hüququ” qazanmışdır.

Bu cür uğursuz cəhdlərlə yanaşı haqlı olaraq purizm dilimizin inkişafında müsbət meyl kimi qiymətləndirilir. Müxtəlif mənşəli alınmalardan isə ədəbi dildə yenə də geniş istifadə edilirdi. Ərəb-fars mənşəli alınmaların böyük bir qismi əsrlər boyunca dilimizin lüğət tərkibində kök salmış, az qala ümumiləşmiş sözlər kimi geniş işlədilmişdir. Dilin inkişafında bu qədər mühüm rol oynayan ərəb-fars alınmaları ilə yanaşı, dilə ağırlıq gətirən, mənaca anlaşıqlı qarşılıqları ilə əvəzlənməsi mümkün və zəruri olan bir sıra alınmalar da istifadə edilməkdə idi. Binagüzarlıq (rəhbərlik), füğərayi-kasibə (proletar), əfvü-ümumi (amnistiya) və s. sözlər bu qəbildəndir. Rus dilinin hakim ideologiya ilə get-gedə güclənən

nüfuzu bu alınmaların çox hallarda onların rusca qarşılığı ilə əvəzlənməsinə səbəb olurdu. Dildə geniş işlənən ərəb-fars və Osmanlı sözləri güclü təbliğatın təsiri altında öz yerlərini rusca qarşılıqlarına verirdilər.

20-ci illər ədəbiyyatını yaradanlar arasında əsrin əvvəllərində nəşr olunan «Füyuzat», «Şəlalə», «Tərcüman», «Həyat» və s. mətbuat orqanlarının səhifələrində çap olunan, onların ədəbi ənənələrini davam etdirən sənətkarlar da var idi. Məlumdur ki, əsrin əvvəllərində bu məcmuələr, xüsusən «Füyuzat» və «Tərcüman» türk birliyi ideyalarını tərənnüm edir, öz dilində Osmanlı yazı üslubuna, söz və ifadələrinə həddən artıq yer verirdi. H.Cavid «Füyuzat» ədəbi məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri kimi, 20-ci illərdə yazdığı əsərlərində də nəinki Osmanlı türkcəsinə məxsus olanlardan istifadə edir, həm də osmanlısayağı cümlə quruluşuna, ifadə tərzinə – öz əvvəlki üslubuna sadıq qalırdı. Onun əsərlərində pək, şu, kəndi, həpsi, nasıl, xayı, əvət, böylə, yavrum, çocuq, sinirli, işte (9) və s. sözlər Cavidin ən çox işlətdiyi sözlərdən idi. Böyük mütəfəkkir həm də, degil, biliyorum, korkuyoruz, bakalım və s. şəkilində Osmanlı türkcəsinin fonetik və qrammatik qaydalarında işlənən ifadə tərzinə də üstünlük verirdi. Azərbaycan dilinin türk dillərinin bir qolunu təşkil etdiyini, əsrin əvvəllərində, xüsusən milli müstəqillik dövrü olan 1918-20-ci illərdə Osmanlı Türkiyəsinin xilaskar rolu oynadığını, nəhayət türkləşmək ideyalarının XX əsrin əvvəllərində mühüm istiqamətlərdən birini təşkil etdiyini nəzərə alsaq belə meyl tamamilə təbii görünür.

20-ci illərdə lüğətçilik, xüsusən rusca-türkcə ikidilli lüğətlərin yaradılması sahəsində mühüm işlər görülürdü. Ə.Şıxlınskinin tərtib etdiyi «Ruscadan – türkcəyə qısa döyüş sözlüyü» (1926), «Yollar texniki istilahlər lüğəti» (1926), R.Axundovun redaktorluğu ilə nəşr olunan «Rusca-türkcə lüğət» (1928) bu qəbildəndir.

Rus dilindən alınan yeni sözlər, xüsusən terminlər bu lüğətlərdə öz əksini tapmışdır.

1928-ci ildə R.Axundovun redaktorluğu ilə I cildi nəşr olunmuş, 60 mindən artıq sözü əhatə edən «Rusca-türkcə lüğəti»in müqəddiməsində göstərilirdi ki, Azərbaycanda türk dili məsələsini də başqa vacib məsələlər kimi həll etməyə yalnız kommunist firqəsi və Şura hökuməti müvəffəq oldu. Rusca-türkcə lüğət çıxartmaqda məqsəd «sayı minlərlə varmaqda olan türk proletar və əməkçi ziyalıların rusca ilə mümkün qədər asan bir surətdə tanış etmək»dən ibarət idi. Tərtibçilərin fikrincə «rus xalqı ilə tarixi və iqtisadi bağlılıq» üzündən kütlələri rus dili ilə tanış etmək əsas məqsəd olmalıdır. Lüğəti vərəqlədikcə 20-ci illərdə rus sözlərinin və rus dili vasitəsilə keçən Avropa sözlərinin nə qədər güclü axınla Azərbaycan dilinə daxil olmasının şahidi oluruq.

«Ruscadan türkcəyə qısa döyüş sözlüyü»ndə də bəzi hərbi terminlər bütün Avropa ordularında qəbul olunduğu kimi tərcüməsiz verilmişdir. Strateji, taktik, manevr, komandan, fortifikasiya və s. sözlər bu qəbildəndir.

«Ruscadan – türkçəyə yollar texniki istilahlар lüğəti»ndə olduğu kimi dilimizə daxil olunmuş yüzлərlə rus sözləri də işlədilmişdir. Vat, vatmetr, velosiped, qrafik, komissar, komitə, kontrol, kommutator, qarnizon, qarnitur, qrif, dezinfeksiya və s. sözlər rus dilində, yaxud Avropa dillərində olduğu şəkildə işlənmişdir. Rus mənşəli alınmaların böyük bir qismi isə cüzi dəyişikliklə türkçə deyilişə uyğunlaşdırılmış şəkildə qəbul edilmişdir: qidravlika – hidravlik, qidrat-hidrat, qidrostatika – hidrostatika, deduksiya – deduksion, indikator – əndikator, induktor – ənduktor, kanaliza-siya – kanalizasion və s.

20-ci illərdə ədəbi dil normasının müəyyənləşməsində başqa dillərlə əlaqə nəticəsində mənimsəmələr mühüm rol oynamışdır. Məhz bu dövrdə rus dilindən çoxlu sayda sözlərin Azərbaycan dilinə güclü axını başlamışdır ki, bu da ərəb-fars və Osmanlı mənşəli xeyli alınmaların tədricən dilin lüğət tərkibindən çıxmasına, arxayınlaşmasına səbəb olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Şıxlinski Ə.A. Ruscadan – türkçəyə qısa döyüş sözlüyü. Bakı, 1920-ci il; Ruscadan-türkçəyə yollar texniki istilahlар lüğəti. Bakı, 1926-cı il.
2. Axundov R. Rusca-türkçə lüğət. I cild, Bakı, 1928-ci il.
3. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə, Bakı, 1987-ci il.
4. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı, 1989.
5. Kazımova R. Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı «İnqilab və mədəniyyət» jurnalı, Bakı, 1952, № 6.
6. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi. Bakı, 1964.
7. Əlibəyzadə E. Azərbaycan dilinin sovet dövründə inkişafı və zənginləşməsi haqqında. Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri, 1955, № 4.

ЗАИМСТВОВАННЫЕ СЛОВА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ В 20-х ГОДАХ XX СТОЛЕТИЯ

Ф.Г.КЯРИМЛИ

РЕЗЮМЕ

В 20-е годы прошлого столетия в азербайджанском языкознании наблюдается усиление процесса заимствования. Это отражает общее развитие азербайджанского литературного языка.

Значительное увеличение заимствований из русского языка наблюдалось на фоне сокращений этого процесса из арабского и персидского языков. В этот же период отмечается активизация деятельности в составлении русско-турецких словарей. Лексикографическая работа, начатая в исследуемый период, продолжается и в наши дни.